

Gezgin Bir Türk Dervişliği Olan Kalenderîliğin İslam Düşüncesindeki Yeri

The Place of Kalenderism, a Wandering Turkish Dervish Tradition, in Islamic Thought

İsmail ERDOĞAN^{1*}

Esra POLAT²

^{1*} Prof. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Çankırı, Türkiye

² Bağımsız Araştırmacı, Elazığ, Türkiye

*Sorumlu yazar/
Corresponding author:
ismailerdogan@firat.edu.tr

Başvuru/Submitted: 24.11.2024
Kabul/Accepted: 12.03.2025

Atıf/Cite as:
Erdoğan, İ. & Polat, E. (2025).
Gezgin bir Türk dervişliği olan
kalenderîliğin İslam düşüncesindeki
yeri, Çankırı Karatekin Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,
16(1), 188-198.

Öz

Amaç: Bu çalışmada gezgin bir derviş grubu olan Kalenderîliğin doğuşu, Türk-İslam düşüncesindeki yeri, özellikleri ve kendilerini diğer yapılardan ayırt eden temel ahlak ilkelerinin tespit edilmesi amaçlanmaktadır.

Yöntem: Çalışmada nitel araştırma yöntemleri kapsamında konuyla ilgili literatür taraması yapılmış ve kaynaklardan elde edilen bilgiler konularına göre tasnif edilerek bir değerlendirilmeye tabi tutulmuştur.

Bulgular: Değişik kaynakların taranması suretiyle yapılan bu çalışmada, Kalenderîliğin teşekkülünde Eski Türk inançları, İslam dini, Budizm, Hint ve İran kültürü gibi farklı unsurların önemli ölçüde etkisinin olduğu tespit edilmiştir. İleri sürdükleri fikirler yanında ayrıca giyim, kuşam ve yaşayış olarak aykırılıklarıyla dikkat çeken bu grubun aslında kendi içinde tutarlı bir yaşam felsefesinin olduğu ifade edilebilir. Bu felsefenin ise maddî olan hiçbir şeyin amaç değil bilakis özgür yaşayabilmek için bir araç olduğunu söyleyebiliriz.

Sonuç: Kaynaklardan elde ettiğimiz bilgilere göre Eski Türk inançlarını değişik isim ve şekillerde bünyesinde taşımakta olan Kalenderîliğin felsefi, tasavvufi ve ahlaki ilkelere sahip olmakla birlikte dini yönü daha ağır basan bir akım olduğu sonucuna varılmıştır.

Özgünlük: Bu çalışma, daha önce yapılmış olan araştırmalardan farklı olarak Kalenderîliği din, tarih, felsefe, ahlak ve tasavvuf ekseninde ele alması bakımından özgün bir araştırma olarak görülebilir.

Anahtar Kelimeler

Kalenderilik, Şamanlık, Gezgin Türk dervişliği, Cavlakiler, Çehar darb, Cemaleddin Savi

Abstract

Aim: This study aims to examine the origins of Kalenderism - a group of wandering dervishes-its place within Turkish-Islamic thought, its characteristics, and the fundamental ethical principles that distinguish it from other groups.

Method: Using qualitative research methods, a literature review was conducted on the subject, and the information obtained from sources was classified by topic and analyzed.

Results: Through an examination of various sources, this study identifies significant influences from ancient Turkish beliefs, Islam, Buddhism, as well as Indian and Persian cultures on the formation of Kalenderism. While known for their unconventional views and distinct appearance, attire, and lifestyle, this group is noted to follow a coherent life philosophy. This philosophy holds that material possessions are not an end but rather a means to live freely.

Conclusion: Based on the information gathered, it is concluded that Kalenderism, while encompassing philosophical, mystical, and ethical principles, is a movement with a predominantly religious orientation that retains elements of ancient Turkish beliefs in various forms.

Originality: This study can be considered unique in its approach by examining Kalenderism through the lenses of religion, history, philosophy, ethics, and mysticism, setting it apart from prior research on the topic.

Key Words: Kalenderism, Shamanism, Turkish wandering dervishes, Cavlakiye, Chehar Darb, Jamal al-Din Savi

Giriş

İslam düşüncesi denildiğinde felsefeden tasavvufa kadar birçok disiplinin içinde yer bulabildiği geniş bir yelpazeden bahsetmekteyiz. Zira düşünce kavramının içine varlık, bilgi ve değer ile ilgili her şey girdiği için düşüncenin kapsamını sınırlandırmak neredeyse imkansız gibidir. Bundan dolayı İslam düşüncesi, felsefeden yöntem bilgisine (usül), mantıktan siyasete ve müzikten ekonomiye kadar olan her disiplinin içinde kendisine yer bulabildiği geniş bir alan olarak görülmektedir. Şayet bu alanın sınırlarını biraz daha belirgin bir hale getirmek istersek felsefe, kelam ve tasavvuf ile sınırlandırabiliriz. Bu bağlamda İslam dünyasında ortaya çıkmış olan felsefi ekollerin yanında tasavvufi ekollerin de önemli bir kısmını İslam düşüncesi içerisinde değerlendirmemiz mümkündür.

İslam düşüncesini oluşturan felsefi ve özellikle sufi akımların önemli bir kısmının Türklerin yoğun olarak yaşadıkları coğrafyada ortaya çıktığını görmekteyiz. Hilmi Ziya Ülken ve Fuat Köprülü gibi araştırmacıları göre Türklerde sufi hareketler hicri 4. Asrın (miladi 11. Asır) sonlarında başlamıştır. Fergana, Semerkant ve Buhara gibi ilim ve kültür merkezlerinde yetişen halk dervişleri, kent merkezlerinden taşra ve göçebe topluluklara doğru dağılmaya başlamışlardır. İslam dinine yeni girmekte olan bir toplumda hem halk hem de mutasavvıflar üzerinde eski inançlarının önemli ölçüde etkisi devam etmektedir. Ancak isimler ve konuşulan sözcükler yeni dinin etkisiyle şekillenmesine rağmen gelenek devam etmekteydi. Sadece eski Türk ozanları ve kamları yerine “ata”, “dede” ve “baba” kavramları kullanılmaya başlamış fakat görevlerde pek bir değişme olmamıştı. Bu sufilerin en tanınmışları Arslan Baba, Baba Fergani, Çoban Ata ve Korkut Ata idi. Ancak bunların dayanmış olduğu felsefi ve tasavvufi esasları hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Çünkü onlardan günümüze herhangi bir eser ulaşmamıştır.

Hilmi Ziya Ülken’e göre ilk sufi hareketin esasları yeni girmiş oldukları için henüz derinleşmemiş İslam inançları ile Eski Türk inançlarının bir araya getirilmesinden oluştuğu tahmin edilmektedir. Ülken’i böyle bir tahmine götüren şey ise ilk sufi hareketlerin İslam tesirlerinin etkin olduğu bölgelerde değil daha kırsal ve hatta göçebe topluluklar arasında ortaya çıkmış olmalarıdır. Dolayısıyla bu muhitler Ülken’e göre büyük Türk mistiklerini yetiştiren ilk manevi muhit olarak kabul edilebilir (Ülken, 2004, s. 201-202).

Türkler arasındaki tasavvufi hareketler, Araplarda başlayıp İranlılara ve onlar vasıtaıyla da Türklere geçen bir harekettir. Türklere ulaşan ilk tasavvufi eserler Feridüddin Attar’ın Pendname, Mantiku’t-tayr ve Tezkiretü’l-evliya adlı eserleridir. Bu eserler henüz Türkçeye tercüme edilmeden önce de Türkler arasında sufi hareketlerin başladığını görmekteyiz. Bu hareket, bir taraftan eski Türk inançları ile birleşmeye çalışırken diğer taraftan da ilk Türk mutasavvıflarını yetiştirmeye başlamıştır. İlginçtir ki Türkistan’da Necmeddin Kübra, Azerbaycan’da Nizami-i Gencevi ve daha sonra Anadolu’da ise Mevlana Celaleddin-i Rumi gibi ilk Türk sufileri eserlerini Türkçe değil Farsça kaleme almışlardır. Daha sonraki kuşak Yunus Emre ve Sinan Paşa gibi Türk Sufileri ise ilk Türkçe eserler vermeye başlamışlardır. Türk tasavvufu ile İran tasavvufu arasında bir karşılaştırma yapan Ülken’e göre İran tasavvufunun gayesi sanat iken Türk tasavvufunun gayesi ise ahlaktır (Ülken, 2004, s. 202-204).

İlk tasavvuf hareketlerinden sonra Türk memleketlerinin değişik bölgelerinde toplumun sosyal seviyesine göre muhtelif teşkilatlar halinde sufi hareketler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunların önde gelenleri Horasan erenleri, Kübreviler, Babailer, Abdallar ve Kalenderilerdir. Ülken bu akımları “henüz teşkilatlanmamış ve devamsız tarikat başlangıçları” olarak tanımlamaktadır (Ülken, 2004, s. 307).

Henüz teşkilatlanamadığı için gezgin bir Türk dervişliği olarak tanımlanan Kalenderilik akımının hicri 5. (miladi 11-12. Yüzyıl) yüzyılda ortaya çıkmış olduğunu söyleyebiliriz. Her ne kadar hakkında zaman zaman olumsuz bazı ifadelerle rastlanmış olsa da bu akım, 12. yüzyıldan itibaren ise fiilen varlığını devam ettiren ender mistik hareketlerden biridir. Bu akımın en önemli özelliği liderleri de dahil olmak üzere gezgin bir hayat sürmeleri, kılık ve kıyafetleriyle

dikkat çekmeleri ve kendilerine ait bir takım ahlakî ilkeler oluşturmalarıdır. Bu özelliklerin tamamı, Kalenderilerin göçebe olarak yaşayan Türk halkının içinden çıkmış bir hareket olduğunu göstermektedir.

Ancak Sadettin Kocatürk'e göre Kalenderiliğin Türk kökenli bir hareket olduğu iddiası tartışmalıdır. Zira bu hareket, bazı Hintli ve İranlı dervişlerin Orta Asya'ya gitmeleri ve orada birtakım Türk kamları (ozanları) etkilemeleri ve bu kamların da bunlardan aldığı fikirleri yaymaya başlamalarından doğmuş olmalıdır. Bundan dolayı Kalenderilik akımının merkezinin bazı kimseler tarafından Orta Asya olduğu ileri sürülmektedir. Ancak Kocatürk'e göre henüz bu iddiaları destekleyecek yeterli kaynak bulunmadığı için bu hususta kesin bir şey söylemek mümkün görünmemektedir (Kocatürk, 1970, s. 218).

Kalender Kelimesinin Etimolojisi

Gezgin veya göçebe bir Türk dervişliği olarak tanımlayabileceğimiz Kalenderilik hareketine isim olarak verilen “kalender” kelimesinin kökeni ve hangi anlamlara geldiği ile ilgili değişik görüşler bulunmaktadır. Osmanlı Türkçesi ile ilgili sözlüklere baktığımızda kalender kelimesinin “dünyadan elini çekip başıboş dolaşan, her şeyi hoş gören, dünya işlerini bir kenara bırakmış kendince başıboş dolaşan ve kendi halince dolaşan” şeklinde tanımlandığını görmekteyiz (Devellioğlu, 2013, s. 581; Parlatur, 2006, s. 825). Kalender sözcüğünün ayrıca mal, mülk ve şöhrete önem vermeyen, giyim ve kuşamlarına dikkat etmeyen ve kendilerini toplumdan soyutlamış olan dervişleri nitelemek amacıyla da kullanıldığı dikkatlerden kaçmamaktadır. Örneğin Şemsedin Sami'nin “Kamûs-ı Türkî” adlı eserinde kalender sözcüğü “dünyadan el çeküb serseriâne gezen, derbeder ve laubali derviş; alâik-i dünyevîyeden müberrâ (dünya ile alakası kalmamış) ve âlâyîşlere (gösteriş) aldanmaz, mert, hakikat-bîn (gerçekleri gören), feylesof” şeklinde tanımlanmaktadır. (Sami, 2007, s. 1081). Ethem Cebecioğlu'nun ise “kalenderî” dünya ile bağlarını koparmak suretiyle Allah'a yönelen kimseler olarak tanımladığı görülmektedir (Cebecioğlu, 1997, s. 424).

Kalenderi kelimesinin kökeniyle ilgili yapılan araştırmalarda bu sözcüğün Farsça, Arapça, Sanskritçe veya Grekçe dillerinden gelmiş olabileceğine dair değişik görüşler ileri sürülmektedir. Fars kaynaklarında genellikle “rind, ayyar, derviş” anlamında kullanılan bu sözcüğün Farsça kökenli olup olmadığı hususunda kesin bir görüş bulunmamaktadır. Bazı araştırmacılar bu sözcüğün kökeninin Farsça “iri yarı, kaba” anlamına gelen “kalanter”den geldiğini savunurken bazıları da Grekçe “kaletoz” kelimesinden geldiğini iddia etmektedirler. Kimi araştırmacılar ise kelimenin Farsça “kalan” ve “ender” kelimesinin birleştirilmesinden meydana gelen bir sözcük olup “ağır yük taşıyan, ağır yük altına giren” gibi anlamlara geldiğini ileri sürmektedirler. Başka bir iddiaya göre ise kalender kelimesi, Arapça “ekall” ve Farsça “ender” sözcüklerin birleşiminden meydana gelen bir terkip olup “fazla önemi olmayan” manasına gelmektedir (Ocak, 2020, s. 58).

Kalender sözcüğünün kökeni hakkında ileri sürülen başka bir görüş ise bu sözcüğün Hint-İran dil ailesine dahil olan Sanskritçe olduğu yönündedir. Bu iddiaya göre eskiden Hint dervişlerinden herhangi biri başka bir kabileye mensup olan bir kızla evlendiğinde ona Sanskritçe “kalender” adı verilirdi. Bu isim, kendi törelerinin dışına çıkan kimseler için hakaret amacıyla verilmekteydi (Kocatürk, 1970, s. 221).

Gezgin bir Türk dervişliğine isim olarak verilen “kalender” sözcüğünün İslam düşünce tarihinde ilk defa İbn Sina'nın çağdaşı ve dostu olan ünlü sufi bilgin Ebu Said Ebi'l Hayr (1049) tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Onun Nişapur'a geldiği sıralarda içinde “kalender” kelimesinin de geçtiği bir halk ezgisini sık sık terennüm ettiğine dair bilgilere rastlanmaktadır. Ebu Said Ebi'l-Hayr'ın dışında Hace Abdullah el-Ensârî el-Herevî'nin (1089) ve Aynülkudât el-Hemedanî'nin (1098) de kalender kelimesini ilk kullananlardan olduğu kaynaklarda yer alan bilgilerdir (Ocak, 2020, s. 58). Ancak adı geçen bu kişilerin “kalender” kelimesini bir ekol olarak değil sözcük anlamında kullanmış olduğunu tahmin etmekteyiz. Zira onların yaşadığı dönemlerde bir akım olarak Kalenderiliğin varlığına dair herhangi bir bilgiye henüz rastlanılmamıştır.

Türk-İslam dünyasında kendini “kalenderî” olarak niteleyen ilk kişinin ise mutasavvıf bir şair olan Baba Tâhîr-i Uryân (1055) olduğunu söyleyebiliriz. O bir şiirindeki şu ifadeleriyle kendinden şöyle bahsetmektedir: “*Ben o pirim ki adım kalender, ne evim var ne barkım, ne manastırım var ne tekkem.*” Daha sonraki dönemlerde bu sözcük sıklıkla kullanılmaya başlanmış ve hatta Osmanlılarda çok tanınan bir kavram haline gelmiştir. Şöyle ki XV. yüzyıl tarihçilerinden Âşıkpaşazâde'ye göre Kalenderilik, Osmanlı Devleti'nin kurulduğu yıllarında Anadolu'da bulunan Haydarîler ve Yesevîler gibi abdalın-ı Rum zümrelerini oluşturan gruplardan biri idi (Azamat, 2001, s. 253-256).

Kalenderiliğin Doğuşu

İslamiyet'in farklı coğrafyalara yayılmasıyla birlikte bu bölgelerde yaşayan yerli halk ile Müslümanlar arasında kültür, sosyal yapı ve dini inanışlarla ilk temaslar ve akabinde de karşılıklı etkileşimlerin olması sosyolojinin bir gereğidir. Bu etkileşimler, Müslümanlar arasında zamanla bir takım farklı yaklaşımların oluşmasını hızlandırmıştır. Şöyle ki İslam coğrafyasındaki mezhepsel ve siyasal çatışmaların etkisiyle meydana gelen olumsuz atmosfer ortamı, Müslümanların farklı düşünce ve anlayışlarla karşılaşması sonucu daha ileri boyutlara doğru yönelmiştir. Bu sürecin sonunda siyasi, itikadi, fihki ve tasavvufi üst gruplar ile bu grupların altında tekrar alt grupların oluştuğunu görmekteyiz.

Bu gruplardan biri de kimilerine göre bir mezhep kimilerine göre ise bir tarikat veya tasavvufi zümre olarak değerlendirilen Kalenderilik akımıdır.

Kalenderiliğin itikadi, fıkhi veya tasavvufi bir grup olup olmadığı şeklindeki görüşler halen tartışılmaktadır. Ancak onların mistik bir gurup oldukları yönündeki kanaat diğer iddialara göre biraz daha ağır basmaktadır. Kalenderilerin tasavvufi bir zümre olduklarını ileri sürenlere göre bu insanlar, dünya ile bağlarını tamamen koparak Tanrı'ya yaklaşılabileceğine inanan ve bu bağlamda giyim, makam, şöhrat ve hatta gelenek-göreneklere önem vermeden yaşamayı amaç edinen gezgin bir grup olarak bilinmektedir. Sahip oldukları bu gibi özellikler yüzünden Kalenderiliği, Melamiliğin içinde ayrı bir kol olarak görenler de bulunmaktadır (Ocak, 2020, s. 63). Toplumdaki düzene karşı bu muhalif tavırlarından dolayı onları protest bir akım olarak da nitelenmek mümkündür. Çünkü onlar, ortaya çıktıkları zamandan beri içinde yaşadığı toplumun kültürel ve siyasal düzenine aldırılmayarak yaşamaya çalışan ve bu durumu mistik bir zihniyet dünyasına dönüştüren tasavvufi bir topluluk olarak tanınmaktadır.

Kalenderilik akımının ortaya çıkışı ile ilgili birbirinden farklı görüşler bulunmaktadır. Bu konu hakkında çalışma yapanların önemli bir kısmı, Kalenderiliğin İran'daki bazı dini yapılanmalar ile Hint mistisizminden etkilendiğine dair görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu görüşü savunanlardan Tahsin Yazıcı, dünya malına değer vermeme (fakr) ve kendini her şeyden soyutlama (tecerrüd) anlayışına dayalı bir felsefeye sahip olmaları; yerleşik yaşam tarzını terk etmeleri, dünya malına tamah etmemeleri; saç, sakal, bıyık ve kaşlarını tamamen kazıtmaları gibi özelliklerinden hareketle Kalenderileri, Budist rahiplerine benzemektedir (Yazıcı, 1968, s. 787). Benzer görüşlerin A. Yaşar Ocak tarafından da ileri sürüldüğünü görmekteyiz. Ocak'a göre Kalenderilik, Hint, Budist, Zerdüş ve Maniheizm düşüncelerin Yunan felsefesi ile birlikte İslami bazı unsurların yorumlanması sonucu tasavvufi bir düşünce, tarikat ve yaşam biçimi olan Melamiliğin bir kolu olarak ortaya çıkmıştır (Ocak, 2020, s. 63).

Kalenderilik ve benzeri hareketlerin doğuşu hakkında ileri sürülen görüşlerden en dikkat çekici olanı ise Ziya Gökalp tarafından ortaya atılan görüştür. Gökalp, Kalenderilik ve buna benzer akımların kökeninin doğrudan Eski Türk inançlarının etkisiyle ortaya çıkmış felsefi akımlar olduğunu iddia etmektedir. Ona göre Eski Türklerde akılcılık (akliyye) felsefesi ve şeriat (şer'iyye) felsefesi şeklinde iki türlü felsefe bulunmaktaydı. Akılcılık felsefesi, dinin örgütlenmiş düzeni olan Toyonizm adı verilen inançlardan meydana gelmekteydi. Şeriat felsefesi ise büyü esasına dayanan Şamanizmden ortaya çıkmıştı. Türklerin Müslüman olmalarıyla birlikte Toyonizmden yani akılcılık felsefesinden bilge kişilikler, Şamanlık inancından yani şeriat felsefesinden ise Haydariler ve Horasan erleri gibi derviş kişilikler ortaya çıkmıştır (Gökalp, 1976, s. 84).

Gökalp, "derviş kişilikler" adını verdiği zümreyi "Kalenderilik" olarak da tanımlamakta ve bu anlayışın ortaya çıkışını özetle şu şekilde izah etmektedir:

Felsefi düşünce yalnızca 'düşünmek için düşünmek' olduğundan, savaşımlardan kurtulup ekonomik refaha ulaşamayan hiçbir millet, bünyesinden filozof yetiştiremez. Çünkü böyle milletlerin önceliği, felsefi düşünce üretmek değil, hayatta kalabilmek için ne yapması gerektiğini ve hatta ne yiyip ne içeceğini düşündürmektir. 'Düşünmek için düşünmek' ise ancak hayatta kalma mücadelesi vermek zorunda olmayan bir milletin fertlerinin yapabileceği bir iştir. Türk milleti ise tarihinin hiçbir döneminde böyle bir huzur ve rahat ortamı göremediğinden, felsefi düşünceye kendini adayabilecek çok az insan yetiştirebilmiştir. Üstelik yetişenlerin büyük bir kısmı da felsefi düşünme yöntemlerini bilmedikleri için kalenderlik gibi dervişane yönelimlere kaymıştır (Gökalp, 1979, s. 173).

Görüldüğü gibi Gökalp, Şaman geleneğinin devamı olarak gördüğü Kalenderiliği Türk-İslam düşüncesine ait bir akım olarak kabul etmektedir. Dolayısıyla bu akımın Türlerin yaşadığı coğrafyada kök salmasının sebebi böylece daha iyi anlaşılmış olmaktadır. Zira çeşitli dini, tasavvufi, toplumsal ve hatta ekonomik faktörlerin de etkisiyle ortaya çıkan Kalenderilik, kısa sürede özellikle Türk-İslam coğrafyasının belli bölgelerinde hızla yayılmaya başlamıştır. Başlangıç itibarıyla onuncu yüzyılda Horasan Melametiliğinden kaynaklanan sufi bir akım olarak bugünkü İran coğrafyasında ortaya çıkmış olan Kalenderilik, kısa bir sürede geniş bir taraftar kitlesini etrafında toplayan tasavvufi bir cereyan haline gelmiştir. Ancak Kalenderiliğin asıl teşkilatlanma döneminin, on ikinci yüzyılda yaşamış olan Cemaleddin Savi (1232-33) ile başladığını söyleyebiliriz.

Cemaleddin Savi'den önce yaşamış olan bazı şairlerin şiirlerinde "kalender" sözcüğüne rastlanılmakla birlikte bu şairlerin Kalenderilik akımına dahil olup olmadıkları hakkında kesin bir şey söylemek zordur. Örneğin Hace Abdullah el-Ensari el-Herevi adlı bir mutasavvıf, kendisi Kalenderi bir derviş olmamasına rağmen, "Kalendername" adlı bir risale kaleme almıştır (Ocak, 2020, s. 28). İranlı mutasavvıf bir şair olan Hâkim Senâî'nin (1131) şiirlerinde de Kalenderilikle ilgili bir çok ifadeye rastlanılmaktadır. Feridüddin Attar da meşhur eseri "Mantuku'l-tayr" başta olmak üzere diğer bazı eserlerinde sık sık Kalenderilikten bahsetmek suretiyle kendisinin de Kalenderilik akımına mensup olduğu izlenimi yaratmaktadır.

Birçok insanı etkileyen bu tasavvufi akım, kimi dervişlerin kendi yorumunu katması sonucu zamanla değişik isimlerle de anıldığı gibi farklı yapılanmalar da Kalenderiliğin bir kolu olarak görülmeye başlanmıştır. Örneğin Anadolu'daki Kalender dervişler başlangıçta Kalenderi, Haydari ve Cevlekî/Cavlakî gibi isimlerle adlandırılırken, Osmanlıların ilerleyen döneminde Abdal, Abdalan-ı Rum, Işık ve Torlak¹ gibi adlarla da anılmaya başlanmıştır.

¹ Genç, toy, acemi kimse.

Kaynakların verdiği bilgilere göre adı geçen gruplar zamanla Kalenderiyye, Müvellihe, Cavlakiyye, Haydariyye, Nimetullahiye, Haririyye, Camiyye ve Vefaiyye gibi isimlerle anılır olmuşlardır (Ocak, 2020, s. 92).

Kalenderiliğin Özellikleri

Kalenderilik her ne kadar Türklerin Müslüman olmasından sonra ortaya çıkmış bir akım ise de onların görüşlerinde İslam dini yanında eski Türk inançlarının izlerini de önemli ölçüde görmek mümkündür (İnan, 2006, s. 15). Kimi araştırmacılara göre bu inanç, Türklerin İslam'dan önceki ideolojik ve sosyo-kültürel hayatlarında önemli bir fonksiyonu üstlenen felsefi pratik bir akım olup toplumun bütün yönlerini kapsamaktadır. Türklerin zamanla kabul ettiği dinlerin de (Maniheizm, Budizm, Hristiyanlık, Musevilik ve İslam) eski inançlarına ait öğeleri Türk şuurundan ve Türk kültüründen silemediği görülmektedir. Dolayısıyla Eski Türk inançlarının izleri, değişik isim ve farklı uygulamalarla da olsa Türk kültüründe daima var olagelmıştır (Bayat, 2006, s. 21). Bu izleri taşıyan akımlardan birinin de Kalenderilik olduğu söylenilebilir. Ancak çalışmanın sınırlarını aşması nedeni ile bu konu üzerinde yoğunlaşmamıştır. Bu yüzden yalnızca Kalenderileri diğer dinî gruplardan ayıran özelliklere kısaca değinilmiştir.

Yaşadıkları dönemin sosyal ve dinsel konumu bağlamında ele alındıklarında Kalenderi dervişlerin çok farklı bir profil çizmiş oldukları hemen göze çarpmaktadır. Onların en belirgin özellikleri, daha önce de değinildiği gibi, dünyalık olan her şeye gayet mesafeli durmalarıdır. Çünkü onlar için asıl önemli olan şeyin, sadece kalp temizliğini esas almak suretiyle toplumsal düzene karşı farklı bir yaşam anlayışı geliştirmeye çalışmak olduğu söylenilebilir (Kocatürk, 1985, s.41).

Kalenderi dervişler dış görünüş, ibadet etme biçimi, hal-hareket ve hayat felsefesi gibi konularda aykırı tavırlar sergileyerek kendine özgü dervişler olarak görülmektedir. Onlar ayrıca yüz, kaş, bıyık ve saçlarını kazıtmış oldukları ve halk arasında “aba” olarak bilinen yünlü elbiseler giyerek dolaştıkları için yaşadıkları dönemde toplumun ilgisini çekmeyi başarmışlardır. Ayrıca “cavlak” adı verilen kıldan dokunmuş yün çuval giyen Kalenderi dervişlere de sıklıkla rastlanmıştır (Öztürk, 2016, s. 94). Diğer dervişlerden farklı olarak başlarına “serpuş” adı verilen başlıklar ya da at kılından örülmüş külah takan Kalenderi dervişlerin çoğu, ayaklarına hiçbir şey giymeyerek yalın ayak dolaşmayı tercih etmiştir.

Kalenderi dervişlerin en dikkat çekici özelliklerinin başında biraz önce kısaca değindiğimiz “çehar darb” adı verilen ve “dört vuruş” anlamına gelen tıraş şekli gelmektedir. Kendileriyle özdeşleşen bu tıraş şekli saç, sakal, bıyık ve kaşların tamamen kazıtılması suretiyle gerçekleşmektedir. Bu tıraş şekli onlara göre “dört rükün” yani kendilerini diğer gruplardan ayıran dört temel özellik olarak görülmektedir. Ancak bazen bu dört rükün birlikte uygulanmadığı da olmuştur. Yine de bu dört rükün tıpkı giydikleri kıyafet gibi Kalenderiliğin “alamet-i farikası” yani ayırt edici özelliklerinden biri olarak bilinmektedir (Ocak, 2020, s. 220).

Kalenderi dervişler sadece Müslümanların değil bazı yabancı araştırmacıların da dikkatini çekmiş olmalı ki Menavino adlı bir araştırmacı, Kalenderiler hakkında ilginç birtakım bilgiler vermektedir. Menavino'nun aktardığı bilgilere göre okuma ve yazma bilmeyen bir grup olan Kalenderiler, saç ve sakalını tamamen kazıtmış torlaklar² olup, koyun postu giyerek örtünmeye çalışan yarı çıplak bir vaziyette gezerler. Hiçbir işte çalışmadıkları için sadaka ile karınlarını doyurmaya çalışırlar. Genellikle, aralarında aşırı derecede saygı duydukları yaşlı bir adam bulunur. Bir şehre girdiklerinde kentin en güzel evinin çevresinde toplanıp birtakım ayinler yaparak halktan yiyecek ve içecek isterler (Menavino, 2011, s. 79-82).

Kalenderi dervişleri tanımlamak için cavlak ve torlak gibi birtakım nitelendirmelerin yapıldığını görmekteyiz. Ancak onlar hakkında kullanılan bir sıfat daha vardır ki bu da ilk kez İbn Serrac tarafından ifade edildiği ileri sürülen “müvelleh” sözcüğüdür. Müvelleh sözcüğü, kelime anlamı itibariyle aşk veya üzüntüden dolayı kendini kaybetmiş, çılgına dönmüş kişi olarak tanımlanabilir. Öztürk'e göre Kalenderi ve Haydari gibi akımlara mensup olan müvelleh dervişler halk nazarında “veli” olarak itibar görmelerine rağmen ilim adamları arasında “delilikle” itham edilmişlerdir (Öztürk, 2011, s. 78-81). Onların bu şekilde adlandırılması, giyinme biçimlerinin yaşadıkları dönemde tuhaf karşılanması ve dış görünüşlerinin yadsınmasından kaynaklanmış olmalıdır. Ancak bu durumun, onların yaşamış oldukları manevi hallerin bir yansıması olduğu şeklinde açıklandığına da rastlamaktayız. Öztürk'ün iddiasına göre bu dervişlerden çok az bir kısmı içinde yaşadığı toplumla uyumlu bir şekilde giyinirken, büyük bir kısmı ise garip elbiseler giymeyi tercih edebilmektedir. (Öztürk, 2016, s. 209).

Kalenderilerin ayırt edici özelliklerinde biri de onların her zaman yanlarında def, davul ve nefir³ gibi müzik aletleri taşımaları, buldukları her fırsatta sema gösterisi yapmaları ve sema esnasında ürkütücü sesler çıkararak ateş etrafında raks edip çılgınca hareketler etmeleridir (Öztürk, 2016, s. 91-94). Sahip oldukları giyim, kuşam ve üzerinde taşıdıkları bazı aletlerinin altında yatan nedenin Eski Türk inançlarından kaynaklandığı söylenebilir. Çünkü Şamanlar, trans haline geçerek kendilerini farklı evrenlere yapacakları yolculuğa hazırlaması için bazı alet ve aksesuarlara ihtiyaç duymuşlardır. Bunlar da genellikle maske, başlık, ayakkabı, davul, ayna, tas ve sopa gibi aletlerdir (Bayat, 2006, s. 173).

² Torlak; tüysüz, parlak oğlan.

³ Bazı dervişlerin yanında taşıdıkları, sığır boynuzundan yapılmış boruya verilen isimdir.

Eski Türk inançlarında şamanların üzerlerinde taşıdıkları her müzik aletinin bir anlamı vardır. Örneğin Şamanlığın başlıca esrime tekniği olan davul, ayinlerin ayrılmaz bir parçası olarak görülmektedir. Şaman felsefesinde davul, insanın isteklerini ruhlara ileten, öteki âlemin iradesini de insanlara hissettiren kutsal müzik aletidir (Bayat, 2006, s. 194). Konu üzerinde yapılan bazı araştırmalara göre kam ya da şamanların davul eşliğinde dans ederek cezbeyle ulaşması hali ile Kalenderilik gibi akımların birçoğunda görülen cezbe ve vecd halinin hemen hemen aynı şekilde tezahür ettiği söylenebilir. Tarikatlarda da şeyhin ruhunun def, davul veya benzeri çalgılar eşliğinde cezbeyle girmek suretiyle manevi güçlerle birlik kurması da aynı şekilde en uç noktaya erişildiğinde gerçekleşmektedir. Manevi güçlerle temastan sonra yeniden dünyaya dönüş de yine şeyhin vereceği tempo vasıtasıyla sağlanır. Böylece ruhlar tekrar yeryüzüne dönerek kendi bedenleri ile bütünleşir. Kamların da öteki evrenlerden yeryüzüne dönüşünde aynı yolu izlediği söylenmektedir (Kalafat, 1990, s. 64).

Kalenderi dervişlerin sadece avret yerlerini örtmeleri, bazen tamamıyla çıplak gezmeleri, çehar darb yapmaları ve dünyalık olan her şeyden vazgeçmelerinin altında yatan şeyin de kimse tarafından tanınmama isteğinin olduğunu söylemek mümkündür. Onların bu davranışlarının kökenini de yine Eski Türk inançlarında aramalıyız. Şöyle ki Şamanlar kötü ruhlar tarafından tanınmamak için maske takarken bazı kadın Şamanların çıplak şekilde kamlık yaptığına dair bilgilere de rastlamaktayız. Çünkü kötü ruhlar bir kişiyi tanıdığı zaman ona musallat olup zarar verebilmektedir. Dolayısıyla maske takmak ve çıplak dolaşmanın altında yatan gerekçenin kendini gizlemek olduğu görülmektedir. Gizlenmenin gerekçesi ise daha farklıdır. Eski Türk inanışlarına göre güneş, rüzgâr, ışık veya yakılan bir ateşin ısıısı insan vücudunu sararak hastalanmasına sebebiyet verebilir. Bu durumda şamanlar, bu hastalığı onları vücudundan kovarken kötü ruhlar tarafından tanınmamak için maske takar veya yarı çıplak bir vaziyette bulunurlar (Bayat, 2006, s. 190).

Kalenderiler ev, bark, mal, mülk ve evlat edinme gibi konularda da katı kuralları olan bir grup olarak tanınmışlardır. Evliliğin ve dolayısıyla bir kişinin neslinin devam etmesinin gurur ve kibire neden olabileceğini düşünen Kalenderi dervişler, bu durumun Tanrı'ya ulaşma yolunda önemli bir engel olacağını düşünmüşlerdir. Ayrıca yerleşik hayatı benimsemek yerine sürekli olarak yer değiştirmeyi tercih etmişlerdir. Onların tercih etmiş oldukları böyle bir hayat tarzı, kendi zamanları bağlamında ele alındığında pek rastlanılan bir durum olarak görünmemektedir. Ancak Kalenderiler, ilahi hikmete vakıf olmanın yolunun böyle bir hayattan geçtiğine inandıkları için yaşamlarını bu şekilde sürdürme hususunda ısrarcı olmuşlardır (Sağlık, 2018, s. 713).

Kalenderi dervişlerin özelliklerine ana hatlarıyla bakıldığında onların diğer sufilerden çok farklı ve hatta aykırı bir portre çizdikleri görülmektedir. Bu dervişlerin başkalarının ne düşündüğünü dikkate almadan yaşamları onların çok rahat ve serbest davranmalarında etkili olmuştur. Tasavvuf erbabı tarafından kabul gören bazı kıyafetler yerine kendi tarzlarını oluşturmuş olmalarını da bu bağlamda yorumlamak gerekir. Sakal kesmenin ayıplandığı ve hatta günah sayıldığı bu dönemde onların dazlaklığı tercih etmeleri, kendileri hakkında başkalarının ne düşündüğünü önemsemediklerinin en önemli göstergesi olarak değerlendirilebilir. Kalenderilerin namaz veya oruç gibi temel ibadetler yerine sema gösterilerinde bulunmayı ön plana çıkarmaları, Tanrı'nın rızasının yalnızca kalp temizliğinden geçtiğine inandıkları şeklinde yorumlanabilir.

Kalenderiliğe Ait Ahlaki İlkeler

Kalenderi dervişlerinin kendine has ibadet ve yaşam tarzları yanında yine kendilerine özgü bazı ahlak ilkeleri oluşturduğunu görmekteyiz. Ancak onların benimsemiş oldukları ahlak ilkeleri üzerinde konuşabilmek için öncelikle Kalenderilerin ahlaka hangi pencereden baktıklarını ortaya çıkarmak gerekir. Çünkü ahlak dinlerin olduğu kadar felsefenin de temel konularının başında gelmektedir. İslam düşüncesi açısından bakıldığında ise ahlaki ilkelerin; geleneksel dini ahlak, kelami ahlak, felsefi ahlak ve tasavvufi ahlak olmak üzere dört ana ekol tarafından ele alındığını görmekteyiz.

Bu ekollerden ilki yani geleneksel dini ahlak ekolu, adından da anlaşılacağı gibi ahlaki ilkelerin kökeninin din (İslam) olduğu varsayımından yola çıkar. En önemli temsilcisinin Gazali olduğu bilinen bu ekole göre dinden bağımsız ayrı bir ahlaktan söz edilemez. Çünkü bir insan, dini emirlere dayanmaması durumunda ahlaki kurallara karşı daha az dikkatli davranabilir. Şayet bu ilke dini bir emir kategorisine giriyorsa, bu kurala uymak aynı zamanda Tanrı'nın buyruğuna boyun eğmek anlamına da geldiği için isteyerek yapılan bir emir haline gelir. Bundan dolayı geleneksel dine dayalı ahlak ekolüne göre ahlaki ilkeler aynı zamanda dini bir gereklilik de taşımaktadır (Ahmet Piriç, 2022, s. 43-45).

Ahlaki elen alan ekollerden ikincisi kelami ahlak ekolüdür. Bu ekol ise daha çok güzel ve çirkin olarak dilimize çevirebileceğimiz “husun ve kubuh” kavramlarının mahiyeti üzerinde durarak ahlaki bir anlayış ortaya koymaya çalışır. Ağırlıklı olarak Mutezile ve Maturidi'nin görüşleri çerçevesinde oluşan bu ekole göre ahlaki eylemlerin doğasında iyi veya kötü olma özelliği bulunmaktadır. Bundan dolayı Tanrı, doğasında iyi olan eylemleri emretmiş ve kötü olun eylemleri ise yasaklamıştır. Aynı konuda Eşariler ise tamamen zıt şeyler söyleyerek farklı bir anlayış geliştirmişlerdir. Onlara göre ise ahlaki eylemlerin doğasında iyi ya da kötü olma diye bir şey yoktur. Yani eşyanın tabiatının ne iyi ne de kötü olarak değerlendirilmesi yapılamadığı için nötrdür. Bundan dolayı her hangi bir söz veya davranış Tanrı tarafından emredilmişse bunlara iyi vasfı yüklenir ve böylece bu tür söz ve davranışlar iyi (husn) olur. Eğer bir söz ve eylem Tanrı

tarafından yasaklanmış ise bu kez de kötü (kubuh) olmuş olur. Örneğin yalan söylemek özü itibarıyla kötü olmadığı gibi iyi de değildir. Ancak Tanrı tarafından yasaklanmış olduğu için kötü olma vasfı kazanmıştır (Pirinç, 2022, s. 46-48)

Ahlaki ekollerden üçüncüsü olan felsefi ahlak ekolü ise ahlaki ilkelerin mahiyeti ve bunların rasyonalitesi üzerinde durur. Ahlak felsefesinde bir eylemin ahlaki olarak değerlendirilebilmesi için hangi özelliklere sahip olması gerektiği üzerinde durulur ve bunun dışındaki açıklamalara pek itibar edilmez. Örneğin aynı ilkenin dinin konusu olup olmadığı veya dinin bu eylem hakkındaki ifadelerini merak etmez. (Pirinç, 2022, s. 48-50)

Ahlak ekollerinin sonuncusu olan tasavvufi ahlak ekolü ise ahlaki eylemlere kendi anlayışları penceresinden bakarak farklı bir yaklaşım sergiler. Dolayısıyla her tasavvufi ekol, dini ahlak ilkelerini kendi anlayışları bağlamında yeniden yorumlayabilirler. Dolayısıyla tasavvufi ahlak ilkeleri, bir tasavvufi akımın diğerlerinden farkını ortaya koymak için icat ettikleri veya yeniden yorumladıkları ilkeler olarak görülebilir. (Pirinç, 2022, s. 50-54)

Yukarıda sayılan ekoller bağlamında baktığımızda Kalenderilerin ahlak ilkelerini tasavvufi ahlak ekolleri grubu bağlamında değerlendirebiliriz. Çünkü Kalenderilik belli bir gruba dahil edilemeyecek kadar farklı bir yapı olsa da yaşayışları ve bazı kavramlara getirmiş oldukları yorumlara bakılarak tasavvuf çatısı altında ele alınabilir. Bundan dolayı onların ahlaki ilkelerinin biraz da bu bağlamda ele alındığında daha anlaşılır olabileceğini söyleyebiliriz.

Kalenderileri değerlendirirken, ahlaki ilkeleriyle ilgili yorumlarının yanı sıra giyim, kuşam, tavır ve davranışları arasındaki bağlantıyı da göz önünde bulundurmak gerektiğini düşünüyoruz. Zira meseleye bütüncül bir bakış açısıyla yaklaşıldığında, onların söz ve eylemlerinin kendi içinde bir tutarlılık taşıdığı söylenebilir. Bizce onların bazen anlamakta zorlandığımız biçimde yaşam sürmelerinin nedenini, belirledikleri ve sıkı sıkıya uymaya çalıştıkları ilkelerde aramız gerektiğini göz ardı etmemeliyiz. Bu ilkelerden önemli bir kısmı onların ahlaki davranışlarının altında yatan etkenler olup Kalenderiliğin ayırt edici özellikleri olarak görülebilir. Bu ilkeler onları diğer ekollerden ayıran özellikler olduğu için bunlara Kalenderiliğin temel ahlaki ilkeleri adını verebiliriz. Bu bağlamda Kalenderilerin de kendilerine özgü olarak tesis ettikleri temel ahlaki ilkelerinden bahsedebiliriz. Bunun yanında onların ahlak felsefesinin konusunu oluşturan diğer ilkelerle ilgili de görüşleri bulunmaktadır.

Kalenderilikteki Temel Ahlak İlkeleri

Kalenderilikle ilgili bilgi veren kaynakların birçoğunda bu akıma mensup olan kişiler, dîni bir kaygı taşımayan, kendini ahlâkî bir yükümlülük altına almayan, âdetâ kuralıslılığı kural sayan kişiler olarak adlandırılrsa (Makrizi: 1270. C. II, s. 432-33) da aslında bu grubun kendine mahsus bazı temel ahlak ilkelerinin bulunduğunu söyleyebiliriz. Şah Nimetullah Veli bu ilkeleri zikir, şükür, hizmet, kanaat, itaat, birlik (tevhid), tevekkül, teslim olmak, uzak görüşlü olmak (teemmül) ve malın fazlasını muhtaç olana vermek (iysar) şeklinde on başlık altında bir araya getirmiştir (Şah Nimetullah/Kocatürk, 1985, s. 43). Ancak biz bu başlık altında Cemaleddin Savi ve Şah Nimetullah'ın “kalender” kelimesindeki harflerin delalet ettiği esaslar şeklinde ileri sürdükleri ahlak ilkeleri üzerinde duracağız.

Öncelikle şunu belirtelim ki tasavvufi ekollerinin büyük bir çoğunluğunda olduğu gibi Kalenderilikteki ahlak ilkeleri de bir tür “nev-i şahsına münhasır” yani sadece kendilerine mahsus ilkeler olarak kabul edilebilir. Gerçi ilkelerin tamamı tasavvufi ahlakta kullanılan kavramlardır. Ancak bu ilkeler, hiçbir bilimsel ve felsefi yöntemle belirlenmiş olmayıp sadece kendilerinin oluşturdukları değişik bir usulle oluşturulmuştur. Bu usul ise “kalender” sözcüğünü oluşturan her bir harf ile başlayan ahlaki bir ilke bulup bunu öne çıkarmak esasına dayanmaktadır. Dolayısıyla onların ortaya koymuş oldukları bu ilkeler biraz zorlama suretiyle belirlenmiş esaslar olarak görülebilir.

Kalenderiliğe ait bu özel ahlaki ilkelerin, ilk kez ekolün kurucusu olarak kabul edilen Cemaleddin Savi tarafından oluşturulduğu tahmin edilmektedir. Savi, “kalender” kelimesini oluşturan “k-l-n-d-r” harflerinin her birinin, bu harflerle başlayan “kanaat”, “lütuf”, “nedamet”, “diyanet” ve “riyazât” ilkelerinden birinin rumuzu olduğunu ileri sürmek suretiyle kurmuş olduğu ekolün temel ahlaki esaslarını belirlemiştir (Ocak, 2020, s. 86).

Cemaleddin Savi'nin belirlemiş olduğu temel ahlaki ilkeleri, ekolün daha sonraki temsilcilerinden olan Şah Nimetullah Veli ise biraz değişikliğe uğratmış ancak Savi'nin belirlediği temel prensiplerden ayrılmamaya çalışmıştır. Şah Nimetullah Veli de tıpkı Cemaleddin Savi gibi “kalender” kelimesinin her bir harfine denk gelecek şekilde ahlak ilkeleri oluşturmuştur. “Kalenderiyye”⁴ adlı risalesinde bu ilkeleri şu şekilde belirlemiştir: Kelimenin ilk harfi olan “k” harfi kalbi, ikinci harfi olan “l” harfi libası (giysi), üçüncü harfi olan “n” harfi niyeti, dördüncü harfi olan “d” harfi diyaneti ve beşinci harfi olan “r” harfi ise rasdî (doğruluğu) ifade etmektedir (Kocatürk, 1985, s. 40).

Kalenderiler, kısaca belirtmeye çalıştığımız sembollerden hareketle oluşturmaya çalıştıkları ahlak ilkeleri üzerinde uzun uzadıya açıklama yapmaya çalışmışlardır. Ancak biz, ekolün kurucusu olan Cemaleddin Savi ile yine ekolün gelişmesinde önemli katkıları bulunan Şah Nimetullah Veli'nin açıklamalarından yola çıkarak Kalenderiliğin ahlaki ilkelerini şöyle sıralayabiliriz:

⁴ Farsça kaleme alınmış olan bu risale Saadettin Kocatürk tarafından “Kalenderiyye Tarikatı ile İlgili Bir Risale Üzerine” adıyla Türkçeye çevrilerek *Doğu Dilleri Dergisi* 4(1)'de yayınlanmıştır.

Kanaat/ Kalp temizliği

Kalenderiliğin temel ahlaki ilkelerinin ilki, Cemaleddin Savi'ye göre “kalender” kelimesinin ilk harfinin rumuzu olan “kanaat”tır. Sözcük anlamı olarak ikna olmak ve yetinmek gibi manaları ihtiva eden kanaat, yaşamak için zarurî olan ihtiyaçlar dışında kalan her şeye mesafeli durmak demektir. Tasavvufî bir kavram olarak ise kanaat yeme, içme, nefsanî arzu gibi hususlarda aşırıya kaçmamak olarak tanımlanmaktadır.

Kalenderi bir bakış açısıyla kaleme alınmış olan Hatıb-ı Farisi'nin “Menakıb-ı Cemalü'd- Din-i Savi” adlı eserinde kanaat ilkesine değinilmiş ve bu ilkenin Kalenderi dervişlerin uyması gereken ilk temel ilke olduğu belirtilmiştir. Farisi'ye göre bu ilke aynı zamanda insanı manevi olarak güçlü kılan bir ilkedir. Kanaatin ayrıca insanların güç ve şereflerini artırdığından hareketle Kalenderi dervişlerin mal, mülk, para, eşya ve hatta evlenmeye bile ihtiyacı olmadığını söylemiştir. Bundan dolayı Kalenderi dervişleri, karnı doyduktan sonra geri kalan yiyeceklerle asla el sürmez ve arta kalan yiyeceklerin başka bir ihtiyaç sahibinin hakkı olduğuna inanırlar (Maevino, 2011, s. 79-82).

Şah Nimetullah Veli'ye göre ise Kalenderiliğin ahlaki ilkelerinden ilki “kalp” yani kalbin kötü düşüncelerden arınmasıdır. Ona göre kalbi kin, haset ve düşmanlıktan arındırmak Kalenderi ahlak felsefesinin temel esasını oluşturmaktadır. Bundan dolayı kalp temizliği Kalenderiler için en önemli ibadet olarak görülmektedir (Kocatürk, 1985). Abdurrahman Cami de kalp temizliği hakkında Şah Nimetullah Veli ile benzer bir görüşe sahiptir. Cami, “Nefehat” adlı eserinde Kalenderiliğin yaşam felsefesinin kalp temizliği ilkesine dayandığını ve bunu başarabilen bir dervişin ulaşabileceği başka bir merteye kalmadığını ileri sürmektedir.

Kalp temizliği özellikle tasavvufî akımların hemen hemen tamamında önemli bir yer tutmaktadır. İslam düşüncesinde ilk sufilerin kalp temizliği ile ilgili görüşleri genelde kalbin dünyevi ve şehvi istekler ile kin, haset ve benzeri duygulardan arındırılması gibi prensipler üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda onlar insanların eylemlerini beden ve kalbin eylemleri şeklinde ikiye ayırmışlardır. Bedenin eylemlerini görünür (zâhirî) ameller olan farz, haram, mekruh ve mubah gibi şer'î hükümler olarak adlandırmışlardır. Kalbin eylemlerini ise görünmeyen (bâtınî) eylemler olarak adlandırmışlar ve bedenle ilgili eylemler hakkında uygulanan şer'î hükümlerin kalbin fiilleri için de uygulanması gerektiğini savunmuşlardır. Yani kalpte yer alan istek ve arzuların da farz, mübah, mekruh ve haram bir değerlendirmeye tabi tutulacağını savunmuşlardır (Uludağ, 2001; s. 231). Şah Nimetullah Veli'nin kalp temizliği ile ilgili görüşleri ile mutasavvıfların bu konudaki görüşleri arasında kayda değer bir farklılık bulunduğunu söyleyemeyiz. Zira o da kalp temizliğini ibadetlerin başı olarak görmekle mutasavvıfların yapmış olduğu batını eylemlerin kademelendirilmesi anlayışlarını benimsediği izlenimini vermektedir.

Cemaleddin Savi ile Şah Nimetullah'ın kanaat ve kalp temizliği şeklinde ileri sürdükleri ilkeler, tasavvuf penceresinden bakıldığında birbirine aykırı ilkeler olarak görülmezler. Çünkü kanaat ile kalp gerçekte birbirini tamamlayan iki önemli kavramdır. Şöyle ki ahlâk ve tasavvuf kaynaklarında kanaat öncelikle ruhî bir erdem olarak ele alınır. Bu durum “Kanaat kalptedir.” ifadesiyle adeta formüle edilmiş ve kanaatin insanda ruhî bir meleke haline gelmesi gerektiği belirtilmiştir (Çağrı, 2001, s. 290).

Lütuf / Libas

Kalenderiliğin temel ahlaki esaslarından ikincisi, Cemaleddin Savi'ye göre “l” harfi ile kategorize edilen “lütuf” ilkesidir (Ocak, 2020, s. 86). Lütuf, sözlükte iyilik etme, merhamet etme, yardımda bulunma, iyilikseverlik ve nazik davranış gibi anlamlara gelmektedir. Dinî bir kavram olarak ise lütuf, Allah'ın yarattığı her şeye şefkat göstermesi olarak tanımlandığı gibi aynı zamanda insanın da yaratılmış tüm varlıklara merhamet nazarıyla bakması olarak da kabul edilmektedir (Çelebi, 2003, s. 239). Kalenderilikte de lütuf, bir dervişin Allah'ın yarattığı her şeye şefkat ve merhamet çerçevesinde davranması olarak kabul edilmektedir. Farisi, bu durumdan yola çıkarak, insanın yılanı bile şefkat göstermesi gerektiğini belirtmektedir. Bundan dolayı lütf, sadece gerçek velilerin özelliği olup, lütf sahibi olmayan bir fakir⁵ asla gerçek anlamda fakir olarak kabul edilemez (Ocak, 2020, s. 206).

Şah Nimetullah Veli ise “l” harfinin libas (giysi) kelimesini sembolize ettiğini belirtmektedir (Kocatürk, 1985; s. 41). Onun bu çözümlemesi, Kalenderilerin nasıl giyinmeleri gerektiğinin açıklaması olarak da görülebilir. Yukarıda da değinildiği gibi Kalenderi dervişleri yarı çıplak olarak dolaşan kimselerdir. Genellikle avret yerlerini örtecek şekilde giyinen bu dervişler, bazen de bellerine bir kuşak bağlamışlardır. Zaman zaman aba giyen Kalenderi dervişlere de rastlanılmaktadır. En çok tercih edilen aba ise tabaklanmış hayvan derisinden veya keçeden yapılmış abadır. Çoğunlukla siyah ya da beyaz renk elbiseleri tercih eden Kalenderiler, mavi renkli giysilerden ise özellikle kaçınılmışlardır (Menavino, 2011, s. 79).

Cemaleddin Savi'nin “lütuf” ve Şah Nimetullah Veli'nin ise “libas” (elbise) olarak adlandırdıkları ahlaki ilkeyi Emir Hüseyin Sâdât “Kalendername” adlı manzum risalesinde bir arada zikretmek suretiyle adeta aralarında bir bağlantı kurmuştur:

⁵ Fakir, fakr; insanın zorunlu ihtiyaçlarını karşılayacak imkânlardan yoksun olması veya kendisini her zaman Allah'a muhtaç bilmesi anlamında tasavvuf terimidir.

“Tanrı bizi kendi lütfu ile süsledi,
Lütuf dünyasının fermanı bizim emrimize girdi.

....

Gökyüzünün sufileri için hırkayız,

Yeryüzünde yaşayanlar için de elbiseyiz.” (Kocatürk: 1970, s. 224).

Bu dizelerden, Kalenderi dervişlerin Tanrı’nın lütfu ile süslandıkları ve bu özelliklerinden dolayı başkaları için giysi görevi gördükleri gibi bir anlam çıkarmak mümkündür. Dolayısıyla Kalenderi dervişler kendileri yarı çıplak gezmelerine rağmen başkalarının ayıp ve günahlarını görmezden gelmek suretiyle onlar için adeta bir örtü görevi üstlenmişlerdir.

Nedamet / Niyet

Kalenderiliğin ahlak ilkelerinden biri de Cemaleddin Savi tarafından “n” harfi ile sembolize edilen “nedamet” ilkesidir. Nedamet, kişinin yapmış olduğu hatalarından, işlediği günahlarından, eksik ve kusurlu davranışlarından dolayı pişmanlık duyması olarak tanımlanabilir (Ocak, 2020, s.86). Hatib-i Farisi, Kalenderi dervişlerin söyledikleri her söz ve yaptıkları her eylemi sık sık gözden geçirerek pişmanlık duymaları gerektiğini çünkü bu pişmanlık duygusunun onları diri tutacağını savunmuştur. Nedamet, aynı zamanda günahlardan tövbe etmek için de ilk şattır. Zira yaptıklarından dolayı pişmanlık duyan bir kişi, işlemiş olduğu günahları bir daha işlememek üzere terk eder.

Cemaleddin Savi’nin “nedamet” olarak belirlemiş olduğu ilkenin Şah Nimetullah Veli tarafından “niyet” olarak ileri sürüldüğünü görmekteyiz. Ona göre Kalenderi bir derviş, gönlünde sürekli olarak iyi niyet taşıyan kişidir (Kocatürk, 1985, s. 41).

İbadetlerde önemli bir yeri olan niyet aynı zamanda ahlak felsefesinin de temel kavramlarının başında gelmektedir. Ahlak ilminde niyet, bir eylemi yerine getirirken eylem boyunca neredeyse hiç değişmeden kalan bir karar, kasıt ve azim olarak tanımlanmaktadır. Zaten eylemde, bilinç ve irade bulunmuyorsa, bu eylem ahlak bağlamında ele alınmaz. Niyet, insanın yapmış olduğu ahlaki fiillerin sadece varlığı için değil aynı zamanda o eylemin sıhhati, kemali ve tam olması için de şarttır. İnsanın ahlaki değeri, zahiri olarak yaptığı fiillerden ziyade bu fiillerin arkasında yatan niyetlerde gizlidir. (Çuhadar-Coşar, 2022, s. 19)

Cemaleddin Savi’nin “nedamet” ilkesi ile Şah Nimetullah Veli’nin “niyet” ilkesi aslında kalp temizliği için gerekli olan iki prensip olarak birlikte ele alınabilir. Şöyle ki Kalenderi anlayışa göre bir dervişin ulaşabileceği en üstün makam, kalbini kötü duygulardan arındırmasıdır. Bunun yolu da bir daha geri dönmek niyetiyle işlemiş olduğu hata ve günahlarından dolayı nedamet duymak yani pişman olmaktır.

Diyanet

Cemaleddin Savi ve Şah Nimetullah Veli’nin her ikisi de Kalenderilikteki ahlak ilkelerinden bir diğerinin “d” harfi ile sembolize edilen “diyanet” ilkesi olduğunda birleşmişlerdir. Diyanet kelimesi; din anlamında kullanıldığı gibi dini kurallar şeklinde de tanımlanmaktadır. Şah Nimetullah tarafından “olgunluk” olarak tanımlanan diyanet, İslamiyet’in emirlerine uymak ve yasaklarından ise kaçınmak anlamına gelmektedir. Bu ilkenin terk edilmesi durumunda ise insanı, hem bu dünyada hem de ahirette perişan bir hayat beklemektedir (Kocatürk, 1985, s. 41).

Riyazet/Râstî

Kalenderiliğin temel ahlak ilkelerinden sonuncusu ise Cemaleddin Savi’ye göre (r) harfi ile sembolize edilen “riyazet” prensibidir (Ocak, 2020, s. 86). Aynı zamanda tasavvufi bir kavram olan riyazet, bir salikin yani tasavvuf yoluna yönelen bir kişinin nefsinin eğitmek üzere aç, susuz ve sevdiği şeylerden mahrum bırakması olarak tanımlanmaktadır. Riyazet ayrıca nefsi ibadete alıştırmak için eğitmek anlamında da kullanılmaktadır (Cebecioğlu, 1997, s. 597). Kalenderilikte iyi bir insan olmak isteyen bir kimsenin özellikle riyazete dikkat etmesi gerektiğine inanılır. Onlara göre riyazet, Hz. Muhammed tarafından tavsiye edilmiş bir prensip olup, bir insanın ahlaki olgunluğa erişmesi için gerekli olan yöntemlerden biridir. Bundan dolayı Cemaleddin Savi, bütün şeyhlerin riyazet yapması gerektiğini ve buna uymayanların ise hak ve hakikate ermeyeceğini özellikle vurgulamıştır (Ocak, 2020, s. 207).

Şah Nimetullah Veli ise Kalenderi ahlak ilkelerinin sonuncusunun (r) harfi ile sembolize edilen Farsça “râstî” yani doğruluk olduğunu ileri sürmüştür. Ancak o riyazet ilkesini de sufilelerle birlikte Melamî ve Kalenderler için vazgeçilmez bir özellik (şiar) olarak görmektedir (Kocatürk, 1970, s. 42).

Kalenderilikteki ahlak ilkelerini incelerken bir hususun dikkatlerden kaçmadığını görmekteyiz. O da “kalender” sözcüğünü oluşturan harflerden hareketle ortaya konulmuş olan ahlak ilkelerinin sanki hurufi bir yöntemle belirlenmiş olabileceği izlenimidir. Bundan dolayı Hurufilik ile Kalenderilik arasında bir bağlantı olduğu söylenebilir. Şöyle ki Hurufilik, harflerin gizli manalar taşıdığını ileri süren ve kökeni çok eskilere kadar uzanan batını bir akımdır. Bu akım, harflerle sayıların kutsallığını kabul edip bunlara çeşitli sembolik anlamlar yükleyen bir anlayıştır. Bu akımın nerede ve

ne zaman ortaya çıktığı henüz tam olarak bilinmemektedir. Yapılan bazı araştırmalarda M.Ö. 3-4. yüzyıllarda bu akıma ait olduğu düşünülen bazı ifadeler rastlanmıştır. İslam dünyasında da harf ve rakamların gizemine dair birtakım görüşlere rastlamak mümkündür. Örneğin Azerbaycan’da yaşamış olan Fazlullah Esterabadi (ö.1394), Hurufilik diyebileceğimiz akımın sistemleştirmiş olduğu için Fazlullah Hurufi olarak nam salmıştır (Aksu, 1998; s. 340).

Hurufiliğin Kalenderilerle ilişkisinin, Fazlullah Hurufi’nin Timurlular tarafından idam edilmesi ve taraftarlarının kovuşturmayla uğramasıyla başladığı söylenebilir. Şöyle ki liderlerinin idamı ve kendilerinin takip edilmeye başlanmasıyla birlikte bu akıma inanan birçok civar bölgelere kaçmak zorunda kalmıştır. Bu yayılma esnasında Hurufilerle Kalenderi dervişler arasında bir yakınlaşma meydana gelmiştir (Ocak, 2020, s. 196). Bu yakınlaşma sonucu Hurufiliğin etkisiyle “kalender” kelimesini oluşturan harflerin simgesel anlamlar taşıdığı şeklinde bir görüş ortaya çıkmış olmalıdır.

Sonuç

Adından sıkça bahsedilmesine rağmen toplumda yeteri kadar tanınmayan Kalenderiliğin gerçekte farklı temellere dayanan bir akım olduğunu görmekteyiz. Ancak bu akımın dini, felsefi, tasavvufi veya başka bir isimle nitelendirilebilecek bir akım olup olmadığı hususunda henüz bir görüş birliğinin bulunduğunu söyleyemiyoruz. Kimi araştırmacılar bu grubu başıboş, laubali ve hatta serseri insanların oluşturduğu bir “güruh” olarak görürken, Ziya Gökalp gibi mütefekkirler ise Kalenderiler başta olmak üzere benzer grupları felsefi bir akım olarak görmektedir. Ancak Gökalp bu konuya bir açıklık getirerek Kalenderiliğin günümüzdeki anlamıyla bir felsefi ekol olmayıp, daha çok bir yaşam tarzı olduğunu belirtmiştir. Yani Kalenderiler, Eski Türlerdeki Toyonizmden doğan akılcılık felsefesinden değil Şamanlığa dayanan dini felsefeden gelen bir akımdır. Şöyle ki Türklerin Müslüman olmalarıyla birlikte onların akılcılık felsefesinden bilge kişilikler; Şamanlık inancından ise derviş kişilikler ortaya çıkmıştır. Derviş kişiliklerin başta gelen temsilcileri ise Horasan erenleri, Haydariler ve Kalenderiler gibi akımlardır. Ancak Türkler, tarih boyunca bilge kişilikleri az yetiştirmiş bir millettir. Zira bilge kişilikler barış ve huzur ortamında yetişirler. Türkler ise tarihin hemen hiçbir döneminde rahat yüzü görmedikleri için bilge kişiliklerden ziyade derviş kişilikler yetiştirmişlerdir. Hilmi Ziya Ülken, Gökalp’in iddialarına yeni bir iddia daha ilave ederek Horasan erenleri, Kübreviler, Babailer, Abdallar ve Kalenderiler gibi derviş kişilikleri “henüz teşkilatlanmamış ve devamsız tarikat başlangıçları” olarak da tanımlamıştır.

Kalenderiliğin inanç, ibadet, giyim ve kuşam gibi ayırt edici birtakım özellikleri yanında aynı zamanda kendilerine ait diyebileceğimiz bazı ahlak ilkelerinden de söz edebiliriz. Kalenderiler, kendilerini diğer akımlardan ayıran bu ilkeleri “kalender” kelimesini oluşturan harflerle sembolize ederek sanki Hurufiler ile bağlantı kurdukları şeklinde bir kanaat oluşmasının da kapısını aralamışlardır.

Sonuç olarak Cemaleddin Savi ve Şah Nimetullah Veli gibi Kalenderiliğin kurucu liderleri ile Ziya Gökalp, Hilmi Ziya Ülken ve Ahmet Yaşar Ocak gibi araştırmacıların görüşlerini bir araya getirdiğimizde Kalenderiliğin Türk-İslam düşüncesinden çıkmış sufi bir akım olduğunu söylememiz mümkündür. Bu akımın oluşmasında Eski Türk inançlarının ağır basmasına rağmen İslam dini ile Hint, İran ve Budist kültürün de etkisinin bulunduğunu söylemek durumundayız.

Kaynakça

- Aksu, H. (1998). “Hurufilik,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, 18, 408-412.
- Azamat, N. (2001). “Kalenderiyye,” *TDV İslam Ansiklopedisi* (Dia), Cilt 24.
- Bayat, F. (2006). *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*. İstanbul, Ötüken Yayınları.
- Cebecioğlu, E. (1997). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimler Sözlüğü*. Ankara: Rehber Yayınları.
- Çelebi, İ. (2003). “Lutuf,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, 27, 239-241.
- Çoşar, H. & Çuhadar, C. (2022). *Ahlak ve Temel Ahlaki Kavramlar*. (Edt. Erdoğan, İ. ve Demirpolat, E.) *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi* içinde, İstanbul: Lisans Yayıncılık.
- Çağırıcı, M. (1989). “Ahlâk,” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2, 10-14.
- Çağırıcı, M. (2000). “İhsan,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, 21, 544-546.
- Çağırıcı, M. (2010). “Şecaat,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, 38, 402-403.
- Devellioğlu, F. (2013). *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- el-Makrizî. Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Ali, (1270). *Kitâbü’l-Mevâiz ve’l-İtibâr bi Zikri’l-Hitât ve’l-Âsâr, I-II*. Kâhire: Mektebetü’s-Sekâfeti’d-Diniyye.
- Gökalp, Z. (1979). *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: Kadro Yayınları.
- Gökalp Z. (1991). *Türk Uygarlığı Tarihi*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- İnan, A. (2006). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Karamustafa, A. (2022). *Tanrı’nın Kural Tanımaz Kulları- İslam Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kocatürk, S. (1985). Kalenderiyye tarikatı ile ilgili bir risale üzerine. *Doğu Dilleri Dergisi*, 4(1), 37-47.

- Kocatürk, S. (1970). “İran’da İslamiyetten Sonraki Yüzyıllarda Fikir Akımlarına Toplu Bir Bakış ve Kalenderiye Tarikati” İle İlgili Bir Risale”, AÜDTCF Dergisi, Ankara, C, XXVIII.
- Menavino, G., A. (2011). *Türklerin Hayatı ve Adetleri Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Ocak, A., Y. (2020). *Kalenderiler- Osmanlı İmparatorluğu’nda Marjinl Sufilik*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Öztürk, E. (2011). *İbnü’s-Serrâc ve Müvelleh Dervişler (Teşviku’l-Ervâh ve’l-Kulûb ilâ Zikri Allâmi’l-Guyûb İsimli Eseri Bağlamında)*. (Yayımlanmamış Doktora tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Öztürk, E. (2016). *Velilik ile Delilik Arasında- İbnu’s- Serrac’ın Gözünden Muvelleh Dervişler*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Pirinç, A. (2022). İslam Ahlak Felsefesi ve Ahlak Ekolleri. Erdoğan, İ. ve Demirpolat, E., *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*. İçinde. İstanbul: Lisans Yayınları.
- Sağlık, H., (2018). Kalenderi Bir Sufi Olarak Baba Tahire Uryan. *E-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, X/2.
- Sami, Ş. (2007). *Kamus-ı Türki*. İstanbul: Nadir Eserler.
- Uludağ, S. (2001). “Kalb”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. 24:229-232.
- Ülken, H. Z. (2004). *Türk Tefekkür Tarihi*. İstanbul. Yapı Kredi Yayınları.
- Yazıcı, T. (1968). *Kalandariya- Kalenderilere Dair Yeni Bir Eser*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.